

Усубалиева А.С.

**ЖАҢЫ КЕЛГЕН КЕЛИНГЕ КАРАТА ЖАСАЛУУЧУ
ЫРЫМДАР ЖАНА КЕЛИНДИН АДЕБИ**

Усубалиева А.С.

**ОБРЯДЫ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ПОЯВЛЕНИИ
МОЛОДОЙ НЕВЕСТКИ И ЕЕ ЭТИКА**

A.S. Usubalievа

**THE RITES USED IN THE APPEARANCE THE
YOUNG BRIDE AND HER ETHICS**

УДК: 391/395

Бул макалада жаны келген келинге жасалуучу ырымдар жана келиндин адеби тууралуу жазылды. Жаңы үй-бүлөгө, жаңы чөйрөгө келген келинге жасалган ырымдар анын келечек жашоосундагы турмуш жолу ачык, шыдыр болуусу үчүн аткарылганы баяндалат. Оттуу коломтонун ээси, үйдүн куту, турмуштун туткасы болгон аялды улуу муундардын накыл сөздөрү, улуу дөөлөттөрүбүз менен тарбиялагандыгы маалымдалат. Ошону менен катар каалоо-тилектер, бата, келиндин жүрүм-туруму, адеби жана ага болгон тыюулар автордун талаа материалдарынын негизинде каралды. Кыргыз каада-салтындагы келиндин адебин кеңири жайылтуу максатында улуттук баалуулуктарды, рухий дөөлөттөрдү таанып-билүү жаш келинди тарбиялоодо өтө маанилүү экендиги көрсөтүлдү. Мезгил өткөн сайын жаңы салттардын орду маанилүү жана аны учурдагы кабылдоонун жаш келинге тийгизген таасиринин маани-маңызы каралат.

Негизги сөздөр: келин, ырым, адеп, салт, тыюу, үй-бүлө, баалуулуктар.

В данной статье написаны обряды и определённые правила, используемые при появлении невесты, а также ее этика. Рассматриваются обряды, которые используются для светлой жизненной пути невесты с приходом в новую семью и среду. Описывается, что старшее поколение воспитывали женщин как очаг и опору дома. В том числе рассмотрены пожелания, благословения невесты, а также ее поведение, этика, запреты на основе полевых материалов автора. В целях широкого распространения по воспитанию нравственного качества невесты в кыргызских традициях и обычаях очень важным является отражение духовных и национальных ценностей. С течением времени рассматривается то, что роль новых традиций приобретают важность в настоящее время при воспитании невесты их содержания.

Ключевые слова: невеста, обряд, этика, традиция, запреты, семья, ценности.

In this article ceremonies and certain rules of the bride are written. It is considered ceremonies which, are used for light vital brides of a way with arrival to new family and it's environment. It is described that senior generation brought up women as the center and a support of the house. Including wishes are considered, blessings of the bride and also behavior, ethics, the bans are considered on the basis of field materials of the author. In order to widely spread the moral quality of the bride in Kyrgyz traditions and customs, the reflection of spiritual and national values is very important. With the passage of time, it is considered that the role of new

traditions is gaining importance at the present time when the bride perceives their content.

Key words: bride, rite, ethics, tradition, prohibition, family, values.

Өткөн доордо ата-бабанын салты боюнча кыз бала уулга караганда өтө жооптуулук менен багылган. Анын негизги милдети кыз бөлөк журт болгондуктан, барган жеринде сөзгө сөмтүк, кепке кемтик болбойлу деген жана баягынын кызы деген айып сөзгө калбоо үчүн, кызды үйүнөн узаганга чейин таалим-тарбиялык сөздөрдү айтуу ата-эненин көңүлүндө бекем сакталган.

Ошондуктан кыз узатканда айтылуучу кошокто адатта кыздын кандай чөйрөдө багылып, кандайча тарбияланганы, эми ал башка жерге келин болуп кетип жатканы айтылган. Анда күйөөсүнүн үйүндө өзүн кандай алып жүрүү, кайындарына туура мамиле кылуу жана куда-кудагыйларына келинди жакшы күтүп алууга байланышкан насаат, өтүнүч элементтери камтылган [1, 312-б.]. Каада-салттагы бул көрүнүштөр XX кылымдын биринчи жарымына чейин кеңири колдонулган. Кыз узатуудагы чоң энеси тарабынан айтылган кошокту мисалга алсак:

“Ак калпакчан көрүнсө,
Атам келет дебей жүр.
Атаң келсе басып чык,
Жарыгым, акырын эшик ачып чык.
Ак жоолукчан көрүнсө,
Апам келет дебей жүр.
Апаң келсе басып чык,
Жарыгым, акырын эшик ачып чык.
Коктуга коёндун жүнү чачылсын,
Жарыгым, козголбой бактың ачылсын ...”

[АТМ: 11].

Кошоктун текстинен көрүнүп тургандай мында башка үйгө келин болуп кетип жаткан небересине өзүн алып жүрүүнүн тартибине көңүл буруп, сабырдуулукка үндөйт, ага жаркын келечек каалайт. Айтылган кошокто насаат сөздөр берилип жаткан бата менен айкалышып турат.

“Келин келсе кут келет” дегендей үй-бүлөгө баш кошулушу сүйүндүрбөй койбойт. Үйлөнгөн балага келген туугандар, жекжааттар “Куш бооң бек болсун” деп келинди кушка салыштырып, мүнүшкөрдөй учурбай таптап алышын тилеген каалоолорун

билгишиет. Салт боюнча үйлөнгөн баланын ата-энесине “*коңшуң кут болсун*” деген каалоо айтылат. Бул сөз аркылуу жигит эми чоң адамдардын катарына киргенин, бөлүнсө өз алдынча түгүн булаткан коңшу экенин түшүндүрүүгө болот.

Келиндин келе жатканын *сүйүнчүлөө, аркан тосуу* кыргыз, түрк, казак, өзбек элдеринин канына сиңип калган салты. Бирок жергиликтүү өзбектерде кыздын турмуштагы жолу шыдыр болсун деген жакшы тилекте кызды узатып жатканда аркан тосушпайт. Келинди үйгө киргизээрдин алдында улууларга жүгүнтүп, чачыла чачып, оозуна сары май салышат. Бул жасалган ырымдардын баары өзүнчө мааниге ээ. Айта кетсек, жүгүнүү – биринчиден, улуу адамдар менен учурашууну, саламдашууну билдирсе, экинчиден, улууларды урматтоонун, сыйлоонун белгиси болуп саналат. Бул жүгүнүү салты “Манас” эпосунда да чагылдырылат. Кайып кандын кызы Карабөрк өзүнүн элин Манастын жоо чапкынынан куткарууда Бакайды жарадар кылгандыгы үчүн көп убакытка чейин Бакайга көрүнгөндөн уялып жүрөт. Бакай “*Кагылыштан кан өлөт, балам*”, - деп алдына чакырып кечирим эткенде, келини Карабөрк эки колун бооруна алып, башын ийип таазим этет. Ошондон кийин келиндердин улуулардан качканы, көрүшкөндө жүгүнүп таазим этиши нуска болуп калган экен [3, 8-б.].

Казак элинин салтында келин үйгө оң буту менен киргендигин изилдөөлөр көрсөттү. “*От ана, май ана кабыл эт, аруак – кудай разы болсын*” [2, 224-б.] деп келинге табакка чок алып келип ага жүгүнтөт. “Тил көздөн сактасын, майлы-сүттү болсын” [АТМ: 12] - деп кайыненесинин бир колунда адырашман, экинчи колунда сары май болот. Келин өз колу менен адырашманды чокко салып, үстүнө майды салып, жытын жыттайт. Отту, адырашманды колдонуу шаманизмге байланышкан элдик ишенимден келип чыккан. Элдин ишениминде от, адырашман адамды ар кандай терс энергиядан тазалайт деп ишенишкен. Ушул эле ырымды күйөө бала кайын журтуна барганда дал ушундай тартипте аткарып, ага жакшы тилек каалашат. Талас өрөөнүндө жашаган казактарда аталган ырым-жырым кенен колдонулуп келет.

Кыргыздар менен казактардын салтында жаңы келген келинди күйөөсүнүн уруусуна жана үйдүн коломтосуна кабыл алууга байланыштуу ырымды аткаруу ХХ кылымдын ортосунда кенен эле колдонулган. Эгер казак элинде келин жаңы үйгө киргенде боз үйдүн коломтосундагы отко эриген майды чачса, кыргыздарда малдын бүкүлү (бир кесим) майын ыргыткан. Ал эми өзбектерде, тажиктерде, Казакстанда жашаган уйгурларда отту пайдалануу жөрөлгөсү жаш келинди тазартуу ишеними менен байланыштуу [7, 21, 31-бб.].

Чачыла чачуу ырымын жашоосунда молчулук, токчулук болсун деген асыл каалоолорду тилегендик менен байланыштуу. Мисалы, түрк элдеринде келиндин үстүнө момпосуй, тыйын, күрүч, буудайды чачыла кылып чачышат. Чачыланын ар бири өзүнчө маанини туюндурат: момпосуй – таттуу турмушту,

тыйын – баргерчиликти, күрүч – ач көздүктөн алыс болууну, буудай – токчулук, молчулукту чакырат деп ишенишкен.

Колуктуга атайын улак союп, өпкөсүн бала менен келинге чабат [АТМ: 9] жана чапкан киши өзү өпкөнү итке алып барып таштайт. Ал эми союлган улактын эти менен туугандарына түлөө берет. *Өпкө чабуу* ырымын, садага чабуу катары караса болот. Чапкан өпкөнү итке алып барып таштайт. Ал иттей байгам болсун дегенди түшүндүрөт. Бул ырым Талас өрөөнүнүн Бакай-Ата жана Кара-Буура райондорунда кеңири таралган. А.С. Көчкүнов аталган ырым тууралуу өзүнүн эмгегинде кенен токтолгон. ХІХ кылымдын экинчи жарымында ХХ кылымдын башында өпкө чабуу үйлөнүү тою күнү кыздын атасынын үйүндө кечке жуук аткарылган. Кызды батышты (кыбыла), жигитти чыгышты каратып бирине бири далысын салгандай отургузган. Ырымдын шартына жараша алар тизелерин бүккөн абалда болгон. Улгайган аял өпкө менен экөөнө тең тийгендей кылып акырын бир жолу чапкандан кийин жаштар тез туруш керек болгон. Элдик ишенимдерде кимиси мурда турганга үлгүрсө үй-бүлөдө ошонун таасири күчтүүрөөк болгон [6, 128-б.].

Ал эми жоолуктун түсү ак болгонун никенин символу катары кароого болот. Ошондуктан келинге “*Ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн, ак жолтой келин бол*”, “*Көшөгөң көгөрсүн*”, “*Есигиң малды, дастарканың майлы болсын, көп жаса*” [2, 227-б.] деп бата берүү казак-кыргыз элинде салтка айланган. Бул ырымдар эзелтеден кеңири колдонулуп келсе да өз маанисин жоготпой бүгүнкү күндө да колдонулуп келе жатат. Ырымдын мааниси башка баш кошулуп, үй-бүлө курулуп жатканын жакшы тилектер менен коштоого байланышат.

Жаңы келген келинге ак жоолук салуу анын көңүлү ак болсун деген маанини да туюндурат. Ал эми тартылган көшөгө [АТМ: 10] (*шымалдык*) суук көздөн сактай турган касиетке ээ. Үйлөнүү үлпөтүндөгү маанилүү элементтердин бири кайын журту менен тааныштыруу, алардан көрүндүк алуу үчүн жасалган *беташар* тою [АТМ: 12]. Жаңы үй-бүлө, жаңы чөйрөгө келген келиндин алар менен таанышуусунда, аралашып көнүп кетүүсүндө бул жөрөлгө өзгөчө мааниге ээ болгон. Беташар ырымы жаңы келинге арналып айтылган ушундай эле аталыштагы ырдын үлгүсү менен коштолууп келет. Бул майрамдык ырдын мазмунунда алгач келиндин жаштыгын, сулуулугун, жөндөмдүүлүгүн мактоо идеясы айтылса, кийинки саптарда күйөөсүн кандай сыйлап, кандай күтүүгө тийиш экендигин, күйөөнүн тууган-уруктарына кандай ызаат көрсөтөөрүн, үйгө келген конокко келин тарабынан кандай сый көрсөтүү керектиги баяндалат. Мындан сырткары ырда азилчыны аралаш кайындарынын ар кимисинин элеген ордун, аброюн, кандай адам экендигин ыр менен тааныштырылат. Ошону менен бирге келинге толуп жаткан акыл-насаатар жана эскертүүлөр айтылат. Беташар аткарылып жатканда ар бирин туура кабыл алгандай түр көрсөткөн келин, ийилип жүгүнүп

салам берип турат. Бет ачарда айтылуучу ырды мисалга алсак:

“Айт келин оо айт келин,
Аттын басын тарт келин.
Жумурткадан ак келин,
Сагызгандан сак келин.
Өтүп кеткен ата-бабаларга бир салем”
[АТМ: 10].

“Үй басына кыдырып, өсек айтпа келиншек,
Рас сөзди өзгөртүп, жалганга сатпа келиншек.
Үлкөн киси келгенде, катарласып отырма,
Бир тизелеп жөн отыр, төмөн карап бүгилип...” - деген сыяктуу акыл-насааттар айтылат. Келин ийилип жүгүнгөн сайын катышып жаткандар алкап баталарын беришет.

Жаңы келген келиндин колуна наристе эркек бала кармауу жөрөлгөсү кеңири колдонулуп келе жаткан салтка айланып калган. Мындай аракет менен жигиттин жакын туугандары келинге эң негизгиси эмнени тилеп жаткандыктарын туюнтушат. Айта кете турган нерсе бул элде дагы айрым башка улуттардай болуп, мурдатан эле эркек бала көрүүнү көбүрөөк самашкан. Үй-бүлөнүн мураскору катары эркек наристенин төрөлүшүн каалагандыгы келтирилген ырымдан даана байкалып турат. Кайненеси келиндин бөлмөсүнүн ар бир бурчуна ак жалгасын деп ун чачат [АТМ: 8].

Жаш келинди жигиттин үйүнө алып келгенде кыздын *жеңелери кууп* келет. Ал кыздын көңүлү менен же мажбурлоо жолу менен келгенин билиш үчүн жасалат. Талаа этнографиялык материалдары көрсөткөндөй кыз өзү менен кошо жеңелерин ала келген учурлар да кезигет. Казак, кыргыз элдериндеги “*тастай сиңсін*” [АТМ: 10], “*таш түшкөн жеринде оор*” деген сөздөрдү азыркы учурда да угууга болот. Мындай сөздөрдү айтуу менен жеңелери кайра кетип жатканда кызынын этегине таш, балта, чот бастырып кетүү ырымы колдонулуп келген. Бул ырымды темирдей кайраттуу, отко-сууга чыдамдуу, балтадай курч, жумушка эптүү жана таштай оор болсун деген жакшы ойлор менен жасашат.

Жаңы келиндин үйгө келип чогуу жашай баштаганына байланыштуу жүрүм-турумдун айрым эрежелери сакталат. Кыргыздын үрп-адатында бекем орноп келген *ат тергөө* салты келиндерден катуу талап кылынат. Күйөөсүнүн туугандарынын атынан атоого салынган тыюу азыркы күндөрдө да облустун бардык райондорунда жашаган калкта кенен жайылгандыгын биздин этнографиялык талаа материалдарыбыз көрсөтүп турат. Илгертен бери элде колдонулуп келе жаткан мындай тыюу Совет бийлигинин алгачкы жылдарында Н.П. Дыренкова тарабынан атайын изилдөөгө алынган [4, 25-б.]. Айрыкча мындай көрүнүш элдик салттарга басым жасаган үй-бүлөлөргө мүнөздүү десек болот. Аталган тыюуну колдонуу айыл же шаар жеринде турганына карабастан кыздын ата-энесинин берген багытына, тарбиясына байланыштуу.

Адатта келин күйөөсүнүн ага-инилерине, эже-карындаштарына арнап өзү ат коюп алат. Бул келин тарбынан ат тергөө күйөөсүнүн туугандарынын жашына, жынысына, туугандык карым-катнашынын алыстыгына же жакындыгына да байланыштуу болот. Жаңы келген келин күйөөсүнүн ата-энелерин *ата, ана* деп кайрылат. Кайын агасын *аке* деп атаса, кайнилери *бала, мырза бала, ортончу бала, эрке бала, кенже бала* ж.б. каймана аттар менен тергеп чакырат. Ал эми кайын синдилерин *кыз, бийкеч, эрке кыз* ж.б. аттар менен чакырышкан. Күйөөгө узап кеткен кызы болсо *ана* деп да анын даражасын көтөрө кайрылышкан. Муну менен бирге эле жаш келиндер тарабынан атын атабай, өзүнчө ат коюп тергөө тартиби күйөө балдардын да, кайнага, кайнилеринин дагы кичинекей балдарын камтыган. Келиндердин ат тергөөсүнө кыргыз журтчулугу көп маани бергендиктен келиндер тарабынан коюлган, өзгөртүлгөн аттардын түрү, үлгүсү өтө көп, алардын кээ бирлерин мисалга алсак. Уруу ичиндеги кайнага, кайнилеринин, кайынсиндилеринин жана улуу абысындарынын иштеген ишине, кулк-мүнөзүнө, билимдүүлүгүнө, кесибине, жашаган айылына жана кээде анын атын орусча которуп тергешкен. Мисалы, адвокат аке, догдур жеңе, Көк-Кашаттагы апче, аты Алчагүл болсо, аны Вишня жеңе ж.б. сөздөр менен айтып тергешкен.

Кыргыздардын канына сиңип калган ат тергөө салтында улуулардын атын атабай, ага арнап ат коюп, аны өлөөр-өлгөнчө эсине сактоону эл арасында бул улуу адептүүлүктүн, көрөгөчтүктүн көрүнүшү катары карашат. Ал эми азыркы заманда ат тергөө кээ бир кары адамдары бар үйлөрдө гана колдонулбаса, көбүнесе ал унутулуп бара жатат. Себеби, азыркы учурда келинге кайненеси туугандарынын атын айта берүүгө уруксат бергендигинде.

Күйөөсүнүн жакын туугандарын сыйлоонун бир көрүнүшү катары алардан ийменип качуусун айтууга болот. Жаш келин үчүн бул бир топ убакытка созулган [5, 150-151-бб.]. Эгер бет мандайдан үй-бүлөдөгү улуу жаштагы кишилер чыгып калса ыйбаа көрсөтүп жол бошотуу азыр да тарбиялуулуктун белгиси катары кабыл алынат. Ал эми кайын ата, кайын энелер дагы өз кезегинде келинин ыңгайсыз абалга кириптер кылбайлы деген ой менен келе жатканын тамагын оңдогондой үн чыгаруу же башка кандайдыр бир үн чыгаруу менен билгизишет. Качуу, салынган тыюу, жүгүнүү салттары элдин кылымдардан бери келе жаткан этикетинин ажырагыс бөлүктөрү [6, 138-б.].

Талас облусун жердеген ар кайсы улуттардын үйлөнүү үлпөтүнүн негизги этабында салттуу коомдогу кеңири орун алып келген ырымдар, жөрөлгөлөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн өз маанисин жоготпостон уланып келе жатканын көрөбүз. *Келиндин оозуна май салуу, чачыла, өлкө чабуу* сыяктуу ырымдардын символикалык маанилери молчулук, тукум улоо, зыяндуу таасирлерден сырткары болууга багытталгандыгын туюндуруп турат. Булардын айрымдары мурдагыдай кенен колдонулбастан белгилүү

бир райондордун чегинде гана сакталып калышы алардын акырындап колдонуудан чыгып бара жатканын айгинелейт. Мисалы бул архаикалык ырымдардын бири *өлкө чабуунун* алган ордунан байкалат.

Ошону менен катар эле коомдун өнүгүшү жана ага карата элдердин жашоо шарты, дүйнө таанымы да өнүгүп келинге байланышкан каада-салттарга өз таасирин берип жатканы, алардын мезгил талабына ылайык жаңыланып жаткандыгы табигый көрүнүш экендигин этнографиялык материалдар тастыктап турат.

Үйлөнүү тоюнан кийинки салттардын катарына келинди жакын туугандар тарабынан отко киргизүү кирет. Отко киргизип чакырган үйдүн коломтосуна жүгүнтүп, оозуна сары май салат. Бул ырымдын чечмелениши *“отуңар менен кирип, күлүңөр менен чыгайын, майлуу – сүттүү келин болоюн”* дейт маалымат берүүчү. Туугандардын отко киргизүү салты башка чөйрөдөн келген жаш келинди өзүлөрүнө кабыл алып, көндүрүүгө байланышкан маанилүү милдетти аткарат. Ушул жөрөлгө аткарылгандан кийин келинге туугандардын улам көбүрөөк тобу менен аралашканга мүмкүндүк берет.

Турмушка чыккан келиндин төркүнүнө биринчи жолу барып келүүсү, аны менен коштолгон ырымдар ата-бабадан келе жаткан жакшы салттарды улоонун көрүнүшү десек болот. Мындай ритуалдык маанидеги ырлар азыркы тапта колдонулбай келет. Анткени коомдук аң-сезимдин өнүгүшү, дүйнөлүк цивилизациянын улам башка багытка өзгөрүүсү жана муундардын жаңыланышы себеп болууда. XIX-XX кылымдарда энеси, жеңелери кыз (келин) менен көрүшүүсүн мисалга алсак:

“Каттама курак курадым,
Каттагандан сурадым.
Каттаган жакшы деген соң,
Жарыгым, мен каттабай жатып кубандым...”.

Элдин арасында азыркы мезгилде *үйгө кайтып келүү* деген аталыш менен белгилүү салтка ылайык турмушка чыккан кыздар мурдагыдай жыл айланган мезгилден кийин гана эмес, шартына жараша үйлөнүү тоюнан кийин бат эле *төркүлөнгө* атасыныкына келип кеткен практика орун алууда.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. - 403 с.
2. Аргынбаев Х.А. Казак халкындагы семья мен неке. - Алматы: Гылым, 1973. - 328-б.
3. Бектемирова Н. “Манас” эпосундагы зайыптар. Талас турмушу. - 2013. - №6 (7703). - 8-б.
4. Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов. Сборник этнограф. материалов по семейно-родовому быту народов СССР. - Л., 1927. - №2. - С. 7-26.
5. Исраилова-Харьехузен Ч. Традиционное общество кыргызов в период русской колонизации во второй половине XIX - нач. XX вв. и их система родства. - Бишкек: Илим, 1999. - 213 с.
6. Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). - Бишкек, 2013. - 320 с.
7. Лобачева Н.П. Из истории верований и обрядов: огонь в свадебном комплексе хорезмских узбеков (по материалам середины XX века). Этнографическое обозрение. - 2001. - №6. - С. 21-31.

Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси:

1. Акмалиева Нуркыз, 48 жашта, Кара-Буура району, Арчагул айылы.
2. Байгобулова Жаңыл, 75 жашта, Кара-Буура району, Арчагул айылы.
3. Жайымбаева Ибадат, 55 жашта, Манас району, Талас айылы.
4. Кулбаева Фатима, 57 жашта, Манас району, Кызыл-Жылдыз айылы.
5. Ташенова Бибихадша, 63 жашта, Манас району, Кеңеш айылы.

Рецензент: к.и.н., доцент Абдиева Ж.К.